

KAROLIINA SJÖ

Milloin kirja on rasistinen?

Onko kirja rasistinen, jos se kutsuu lukijaa samaistumaan natsiaatteeseen? Ovatko stereotyyppittely ja ennakkoluulojen kyseenalaistamaton toisto merkkejä rasismista? Entäpä menneisyyden esittäminen omien intressien mukaisesti? Turussa pohdittiin erityisesti kaunokirjallisuudessa esiintyvää rasismia *Saatanallisista säikeistä* Tarzaniin.

Turun yliopistolla järjestettiin toukokuussa monitieteinen seminaari, jossa käsiteltiin pääasiassa kaunokirjallisissa teoksissa esiintyvää rasismia. Seminaarin ”Milloin kirja on rasistinen?” järjestivät kirjailija, filosofi Heikki A. Kovalainen, SELMA-tutkimuskeskus (*Centre for the Study of Storytelling, Experientiality and Memory*) ja Vihan pitkät jäljet -hanke.

Heikki A. Kovalainen aloitti seminaarin pohtimalla rasismia käsitettä, joka on monimutkainen, moninäkökulmainen sekä ennen kaikkea moraalisesti latautunut. Ilmiön ja käsitteen laajuuden vuoksi näkemykset siitä, mitä lasketaan rasismiksi, voivat vaihdella suuresti.²

Kirjallisuudessa esiintyvää rasismia voidaan lähestyä esimerkiksi teoksissa esitetyn rasistisen kuvaston ja vihapuheen näkökulmista. Kovalainen kertoi häntä itseään kiinnostavan erityisesti, millä tavoin rasismia ja vihapuheen rajat liikkuvat siirryttäessä ei-kaunokirjallisista konteksteista kaunokirjallisiin. Esitelmässään hän keskittyi tarkastelemaan, kuinka teoskokonaisuudesta erotettujen yksittäisten tekstien merkitys muuttuu kontekstin kadotessa.

Yhdeksi esimerkiksi Kovalainen nosti Maria Syvälän runokokoelman *Tulit sitten Suomeen, Basir: irakilais-suomalainen sielunmessu* (2015). Kokoelmasta irrotetut runot näyttävät hyvin rasistisilta. Runojen materiaali on kuitenkin koottu esimerkiksi kommentteista, jotka Syväälä on poiminut verkon eri keskustelupalstoilta. Näin ollen kommentit tuovat runomuodossa esiin aikalaispuhetta. Mutta muuttaako tämä tieto yksittäisten runojen ja koko teoksen luku- ja tulkintatapaa? Kuten Kovalainen huomautti, teoksen erilaisista dokumentaarisista elementeistä ja ironisesta kokonaissävystä huolimatta lukijalle saattaa syntyä rasistisia miellejohdteita.

Kaunokirjallisuus laajentaa mahdollisuuden tajua

SELMA-tutkimuskeskuksen johtaja, yleisen kirjallisuustieteen professori Hanna Meretoja käsitteli esitelmässään Jonathan Littellin romaania *Hyväntahtoiset* (*Les Bienveillantes*, 2006, suom. 2008). Teos on kirjoitettu entisen SS-upseerin muistelmien muotoon, ja se sijoittuu osaksi holokaustiromaanin traditiota. Kerrontatapa, jossa tarina kerrotaan niin sanottujen pahantekijöiden ja holokaustin

toteuttamiseen osallistuneiden näkökulmasta, on kansainvälisesti yleistynyt.

Hyväntahtoiset on otettu vastaan ristiriitaisesti. Se on hyvin arvostettu, mutta toisaalta sitä on kritisoitu paitsi sen historiallisesta epäuskottavuudesta myös eettisestä näkökulmasta, johon liittyy kysymys samaistumisesta. Kirja nimittäin kutsuu lukijaa uppoutumaan syvälle sen maailmaan ja omaksumaan osittain minäkertojan eli natsin näkökulman. Samalla se kuitenkin tuottaa kriittistä etäisyyttä kerrottuun. Tästä jännitteestä syntyvä kerronnallinen dynamiikka on keskeistä romaanin tavalle määrittellä ymmärrystämme kansallissocialismin ehdoista.

Samalla, kun teos käsittelee sitä, *mitä* toisen maailmansodan aikana tapahtui, se pyrkii tarkastelemaan, *miten* tapahtumat olivat mahdollisia. Kaunokirjallisuudella on kyky käsitellä ja avata historian tapahtumia ja toisaalta avartaa lukijan mahdollisuuden tajua historiallisten tapahtumien kuvausten äärellä.

Romaanin taustalla on ajatus jonkinlaisesta yhteisestä ihmisyydestä sekä asioiden ja ilmiöiden prosessinomaisuudesta. Se pyrkii ilmaisemaan, että myös lukija olisi saattanut vallitseissa olosuhteissa toimia samoin kuin kertoja. Meretojan mukaan kiinnostavaa teoksessa on kaikessa epämiellyttävyydessäkin sen eettinen potentiaali, joka kytkeytyy kysymyksiin kertomusten mahdollisuuksista.²

Sananvapaudesta, kirjallisista tuomioista ja kärjistyneistä kamppailuista

Kirjailija, runoilija ja juristi Jarkko Tontti pureutui sananvapauteen liittyviin rajoihin. Sananvapaudesta ja kaunokirjallisten teosten tuomittavuudesta keskusteltaessa pitäisi demokraattisessa yhteiskunnassa olla selvää, että avoimen rasistiset ja syrjivät teokset ja tekstit eivät nauti Euroopan ihmisoikeustuomioistuimen säätämää sananvapaussuojaa.

Kuten Tontti esitti, kaikki tuomioistuimeen käsiteltäviksi tuodut tapaukset ovat kuitenkin yksittäisiä, ja kaikissa tapauksissa katsotaan aina kokonaiskuvaa. Näin ollen ei ole yksiselitteistä, mihin sananvapauteen liittyvät oikeudelliset rajat lopulta vedetään, ja milloin teos voidaan tuomita esimerkiksi kiihottamisesta kansanryhmää vastaan. Tähän mennessä Euroopan ihmisoikeustuomioistuimessa on ollut vain vähän oikeustapauksia, joissa kaunokirjallista teosta olisi pohdittu suoraan ra-

sismin näkökulmasta. Kirjoja, kirjailijoita ja kustantajia on sen sijaan haastettu oikeuteen esimerkiksi kunnianloukkauksesta ja yksityisyyden suojan rikkomisesta. Sananvapaudesta ja rasismista sekä niihin liittyvistä rajoista käydään kuitenkin jatkuvasti keskustelua, jotka toisinaan myös kärjistyvät eri tavoin.

Yksi teos, joka on joutunut osaksi kärjistynyttä kirjallista kamppailua, on Salman Rushdien romaani *Saatanalliset säkeet* (The Satanic Verses, 1988, suom. 1989). Romaanista ja siihen liittyvistä tapahtumista puhui Rushdieta ja hänen tuotantoaan tutkinut englannin kielen professori Joel Kuortti. Rushdie käsittelee romaanissaan satiirin keinoin muun muassa siirtolaisuutta ja maahanmuuttoa sekä niihin liittyviä ongelmia Iso-Britanniassa. Teosta pidettiin ilmestyessään esimerkiksi jumalanpilkkana. Monet kriitikot myös osoittivat, että Rushdie on itseasiassa rasisti, sillä teos sisältää rasistisia näkemyksiä muun muassa juutalaisista. Toisaalta teos nähtiin hyökkäyksenä Britanniaa ja sen arvoja vastaan. Kuortti ei itse pidä teosta rasistisena, mutta myönsi sen sisältävän hyvin stereotyyppistä kuvausta.

Saatanallisiin säkeisiin liittyvät tapahtumat kärjistyivät monelta osin todella vakaviksi, kun esimerkiksi teoksen kääntäjiä tapettiin. Teos ja sen ympärille kehkeytyneet lieveilmiöt liittyvätkin kysymyksiin rasismien ja sananvapauden sekä laajemmin vapauden rajoista. Ne osoittavat, miten jotkin asiat ja ilmiöt kärjistyvät ja kasvavat, muuttuvat ajolahdeiksi ja kuolemantuomioksi niin kirjojen sivuilla kuin tosielämässä.

Sarjakuva rasistisen kuvaston alustana

Kirjallisuudentutkijat Ralf Kauranen ja Anna Vuorinne puhuivat Arto Nyyssösen *Mamoud*-sarjakuvasta. Vuodesta 2016 lähtien julkaistu niin sanottu huumorisarjakuva kommentoi satiirisesti maahanmuuttokeskustelua sekä kulttuurisia eroja ja yhteentörmäyksiä.

Mamoud käsittelee suomalaisten ennakkoluuloja, asenteita ja rasismia muualta tulleita kohtaan. Lähempi tarkastelu kuitenkin paljastaa sen itsensä sisältämän rasismien. Sarjakuva esimerkiksi pyörittelee ja toistaa erilaisia ennakkoluuloisia kliseitä. Nämä tarjoavat aineksia vitseihin, mutta läheskään aina tekijä ei pyri niitä kyseenalaistamaan. Lisäksi sarjakuvassa valkoisuus on normi, eikä ”tolkun” näkökulma onnistu käsittelemään olemassaolevia valtasuhteita.

Kauranen ja Vuorinne toivat esille, kuinka sarjakuva muotona on hyvää kasvualustaa stereotyypioille, sillä asioita pyritään yksinkertaistamaan. Yksinkertaistaminen on toki yksi sarjakuvan hienouksista, mutta sen ei pitäisi toimia perusteena rasistiselle esittämiselle. Pikemminkin ilmaisumuodon tulisi tarjota mahdollisuuksia, etsiä uusia esittämisen tapoja ja kommentoida asioita kriittisesti.

Keskiaikainen kuvasto historiallisissa romaaneissa

Sarjakuvista siirryttiin Hilda Huntuvuoren 1900-luvun alkupuolella kirjoittamiin historiallisiin romaaneihin. Kulttuurihistorian tutkijatohtori Reima Välimäki kä-

sitteli esitelmässään romaanien keskiaikaista kuvastoa ja käsityksiä, jotka elävät vahvasti myös nykyajassa.

Suuri osa Huntuvuoren romaaneista ilmestyi 1920–30-luvuilla, ja ne edustavat Välimäen mukaan silloista valkoisen Suomen oikeistokonservatiivista historia-kuvaa. Romaanit ovat fennomaanisia, ja niissä korostuu suomen kielen merkitys. Menneisyys esitetään sotaisana, ja ihanteena on maskuliininen ja vahva mies. Romaaneissa esiintyy lisäksi rasismia ja kolonialismia.

Huntuvuoren romaanit voidaan nähdä osana medialismin eli keskiaikaisen kuvaston käytön traditiota populaarikulttuurissa. Ne ovat myös hyvä esimerkki siitä, kuinka keskiajan kuvaamisen perinteessä on piirteitä, jotka vastaavat nykypäivänä muun muassa äärioikeiston ihanteita. Keskiaika rakennetaan kyseisessä historiakuvassa ajanjaksoksi, joka on väkivaltainen ja jossa kansakuntien väliset erot sekä sukupuoliroolit ovat hyvin selkeät. Tämä ei vastaa käsitystä, joka tutkimuksella on keskiajasta.

Huntuvuoren romaaneja luetaan yhä tänä päivänä, tosin marginaalisesti. Medievalismin ja keskiaikaisen kuvaston käyttö on kuitenkin erittäin suosittua populaarikulttuurissa. Siksi on tärkeää, että myös kuvaston synkkiä ja haitallisia piirteitä sekä niiden kuvaamisen perinnettä tutkitaan ja tuodaan esiin.

Rasismien sitkeä perintö

Viimeisessä esitelmässä kirjallisuudentutkija Lotta Kähkönen puhui Tarzanin sitkeästä rasistisesta perinnöstä. Tarzan on yksi länsimaisen populaarikulttuurin tunnetuimpia hahmoja, ja kirjojen lisäksi Tarzan on esiintynyt elokuvissa, televisiosarjoissa ja sarjakuvissa. Viimeisin filmatisointi on vuodelta 2016.

Yhdysvaltalainen Edgar Rice Burroughs julkaisi ensimmäiset Tarzan-tarinat 1900-luvun alkupuolella, ja niistä tuli välittömästi valtavan suosittuja. Suosio on säilynyt läpi vuosikymmenten, samoin kuin tarinoiden sisältämä rasistinen kuvasto.

Tarzan-kirjojen rasistisuus tulee esiin Burroughsin tavoissa kuvata Afrikkaa pimeänä maanosana ja valkoista miestä biologisesti yliverlaisena. Tarinat sisältävät myös runsaan määrän rasistisen arkkityyppisiä ja karikatyyrisiä hahmoja. Tämä on osa Stuart Hallin kuvaamaa ”rotukieliooppia”, jota esiintyy runsaasti länsimaisessa populaarikulttuurissa, erityisesti viitteessä³.

Kähkösen mukaan Tarzan-kirjojen rasistiseen kuvastoon vaikuttivat sitkeästi säilyneet mielikuvat ja käsitykset, joiden alkujuuret ovat kauempana eurooppalaisessa filosofiassa ja historiankirjoituksessa. Tutkimusmatkojen, itsepintaisten myyttien, kolonialistisen propagandan, lähetyssaarnaajien, eugeniikan ja rotuerottelun vaikutukset heijastivat ja tuottivat Tarzanin maailmaa sekä sen rasistista kuvastoa.

Lopuksi

Kysymykset siitä, kenen tarinoita kerrotaan ja kenen ääniä halutaan tuoda esille ovat tärkeitä.

otteita ajasta

Ei ole samantekevää, millaista tekstiä tuotetaan, toisinnetaan ja näin ollen normalisoidaan. Tietyt tarinat voivat olla vahingollisia kerrottaviksi ja toistettaviksi, mutta rajoittaako niiden kertomatta jättäminen sananvapautta? Kenen ehdoilla rajat lopulta määritellään, ja kenellä on valta päättää, milloin esimerkiksi kirja on rasistinen? Toisaalta historiaa ei voi myöskään sensuroida vaikenemalla ja jättämällä kertomatta vahingollisiakin tarinoita tuleville sukupolville.

Miten rasismista voi ylipäättään puhua, kun ei koe itseään rasistiksi, mutta on esimerkiksi valkoisen ihonväriinsä vuoksi osa rasistista historiaa ja edelleen vaikuttavia rasistisia rakenteita⁴? On ainakin tärkeää tiedostaa oma osallisuutensa ja asemansa niissä yhteiskunnallisissa valtarakenteissa, jotka mahdollistavat rasismin ja vihapuheen esimerkiksi kaunokirjallisissa teoksissa.

Viitteet & Kirjallisuus

- 1 Rasismin käsitteestä ja rasismin ja filosofian välisistä kysymyksistä ks. esim. *Rasismi ja filosofia*. Toim. Jani Sinokki. Eetos, Turku 2017.
- 2 Kertomusten ja etiikan välisistä kysymyksistä laajemmin ks. esim. Hanna Meretoja, *The Ethics of Storytelling. Narrative Hermeneutics, History, and the Possible*. Oxford University Press, Oxford 2018.
- 3 Rotukieliopista ks. Stuart Hall, *Kulttuurin ja politiikan murroksia*. Toim. Juha Koivisto, Mikko Lehtonen, Timo Uusitupa & Lawrence Grossberg. Vastapaino, Tampere 1992, 280–281.
- 4 Esimerkiksi professori Pamela Scully on joutunut pohtimaan kysymystä omassa työssään valkoisena eteläafrikkalaisena. (*Auto) Biography, Gender History, and The Limits of Reconciliation* -luento Oulun yliopistolla 8.6.2018.